

PROBLEMI RURALNOG RAZVOJA POSTSOCIJALISTIČKE SRBIJE U KONTEKSTU DRUŠTVENO-EKONOMSKE KRIZE*

Originalni naučni rad

Sreten VUJOVIĆ,
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu
svujovic@f.bg.ac.rs

Cilj teksta jeste da odgovori na pitanje kakvi se problemi javljaju u postsocijalističkom ruralnom razvoju Srbije u kontekstu današnje društveno-ekonomske krize. Reč je o sledećim glavnim međusobno povezanim problemima: 1. nepovoljne sociodemografske promene; 2. nepovoljna posedovna struktura u vidu dominacije sitnog poseda; 3. siromaštvo i društvena isključivost; 4. povećana društvena nejednakost; 5. problem zemljoradničkih zadruga; 6. rodno-imovinske nejednakosti; 7. pretežno patrijarhalne, kolektivističke vrednosti ruralnog stanovništva; 8. neravnomernost u razvoju ruralnih naselja i regiona; 9. nedovoljna produktivnost i konkurentnost poljoprivrede; 10. neintegrisani agrarno-ruralni razvoj, i 11. problem vlasništva nad poljoprivrednim zemljištem u Srbiji za strane državljane. Većina ovih problema je nasleđena iz međuratnog kapitalizma i realnog socijalizma kada je modernizacija (evropeizacija) kasnila, bila usporena, ili je bila ubrzana, ali deformisana i nedovršena. Zaključak je da su postsocijalistički strateški ciljevi agroruralnog razvoja u Srbiji neusklađeni sa načelima agrarne politike EU, da se reformski zakoni u oblasti agrara nedovoljno primenjuju, da je produktivnost i konkurentnost srpske poljoprivrede slaba, kao i da ruralni razvoj nije integrisan. Drugim rečima, ruralni razvoj postsocijalističke Srbije je u znaku ozbiljne društveno-ekonomske krize, koju, pored ostalih, karakterišu razni i brojni problemi/rizici u agroruralnom razvoju.

Ključne reči: ruralni razvoj, kriza, globalizacija, poljoprivreda

* Ovaj naučni rad je deo projekta broj 179035 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvodne napomene

NAKON SOCIOLOŠKIH I DRUGIH KONSTATACIJA i rasprava o „sumraku“ i o „kraju“ seljaštva poslednjih nekoliko decenija sve se ređe upotrebljava naziv sociologija sela da bi danas preovladao naziv sociologija ruralnog razvoja. Predmet **sociologije ruralnog razvoja** se može odrediti kao *komparativno proučavanje svih oblika ekonomske, političke i kulturne ekspanzije u njenim društvenim dimenzijama i konsekvencama u okviru ruralnog prostora: sela i ruralnih regiona svetskog prostora*. (Ansart 1999, 143). Ruralni razvoj se prvenstveno odnosi na modernizaciju odnosno na promene agrarne i ruralne društvene strukture. U tom kontekstu proučavaju se odnosi između tradicije i modernosti u ruralnom razvoju, odnosno uticaji urbanizacije i industrijalizacije na ruralni razvoj, kao i aspekti globalizacije ruralnog razvoja na svetskom i lokalnom nivou, što bi se moglo označiti kao proces glokalizacije. S druge strane, ekologizacija ruralnog razvoja se posmatra kroz **održivost**, tj. **održivi razvoj**.

Da bismo skicirali analitički okvir potrebno je odrediti još nekoliko osnovnih pojmova koji će se koristiti u ovom radu. **Modernizacija** je globalna transformacija tradicionalnih, odnosno stagnantnih društava u dinamične sisteme koji podrazumevaju kružne kumulativne procese i usmerene strukturne promene koje „prolaze“ kroz sve podsisteme društva – politički, ekonomski, kulturni. (Pešić 1989, 73) Navešćemo još dva značenja procesa modernizacije. Prema jednom značenju modernizacija je proces oblikovanja i širenja načina života zasnovanog na građanskoj racionalnosti (Veber), a prema drugom reč je o procesu preobražaja društva pod uticajem: urbanizacije, birokratizacije i industrijalizacije. Dodajmo ovome pojam **modernosti** u značenju idejnog i praktičnog projekta koji podrazumeva dominaciju tržišta, privatne svojine, racionalnosti i individualizma. (Turza 1998, 31).

Razume se da su proizvodnja hrane, ili sirovina za ishranu, kao i tehnološke promene s tim u vezi, najvažniji aspekti privredne aktivnosti u ruralnom razvoju, ono od čega zavisi celokupno čovečanstvo, i ruralno i urbano. Treba pomenuti da u bruto domaćem proizvodu Srbije poljoprivrednici tokom jedne godine stvore 15% njegove vrednosti.

Cinjenica da oko 90% površine bezmalo svake zemlje pripada ruralnom prostoru sama po sebi govori o značaju proučavanja promena koje obeležavaju ruralni razvoj. Primerice, procenjuje se da u Srbiji na 90% ruralne teritorije živi oko 40% njenog stanovništva.

Cilj ovog rada jeste da odgovori na pitanje kakvi se problemi javljaju u post-socijalističkom ruralnom razvoju Srbije u uslovima društveno - ekonomske krize, koja traje, sa manjim ili većim intezitetom, nekoliko decenija, a najteža je bila devedesetih godina prošlog veka, ali je teška i još traje poslednja kriza koja je započeta svetskom privrednom recesijom 2008. godine. Današnja privreda Srbije ugrožena

je negativnim trendovima u javnim finansijama, preduzećima i bankarskom sektoru. Posledice ove krize negativno utiču na svakodnevni život većine stanovništva u vidu nezaposlenosti, siromaštva i socijalne isključenosti i razvijanja raznih pojedinačnih i grupnih strategija preživljavanja.

Poznato je da je Srbija, kao poluperiferijska zavisna zemlja koja decenijama ne izlazi iz ozbiljne krize, bremenita problemima različite vrste među kojima problemi ruralnog (ne)razvoja ni po oblicima ni po intezitetu i posledicama nisu na poslednjem mestu u hijerarhiji problema u celom društvu. Reč je o sledećim osnovnim međusobno povezanim problemima ruralnog razvoja Srbije: (1) **nepovoljne sociodemografske promene**; (2) **nepovoljna posedovna struktura** u vidu dominacije sitnog poseda odnosno regresivnih i stagnantnih gazdinstava; (3) **siromaštvo i društvena isključenost** (4) **povećana društvena nejednakost** usled pauperizacije mnogih seoskih domaćinstava i gazdinstava, s jedne, i bogaćenja novih privatnih kompanija i vlasnika poljoprivrednih veleposeda u postsocijalističkom periodu, s druge strane; (5) **problem zemljičarskih zadruga**; (6) **rodne imovinske nejednakosti** u vezi sa položajem žena sa statusom pomažućih članova seoskih domaćinstava; (7) **pretežno patrijarhalne, kolektivističke, etnonacionalističke vrednosti ruralnog stanovništva**; (8) **neravnomernost u razvoju ruralnih naselja i regiona**; (9) **nedovoljna produktivnost i konkurentnost naše poljoprivrede** u odnosu na evropska i druga tržišta, i (10) **agrarno - ruralni razvoj koji nije integrisan**, tj. nije trostruko usmeren na održivi, inkluzivni i pametni razvoj; (11) **problem vlasništva našeg poljoprivrednog zemljišta za strane državljane**, itd.

Sledećom uvodnom napomenom skrećemo pažnju, zbog njegove posebne važnosti, na definiciju regionalnog ekonomskog razvoja kao „primene ekonomskih procesa i upotrebe resursa dostupnih regionu, koji rezultiraju održivim razvojem i poželjnim ekonomskim ishodima za region, ali i vrednostima i očekivanjima biznisa, stanovnika i posetilaca“ (Stimson, Stough i Roberts 2006, 20). Ovi autori takođe smatraju da je najbolja strategija endogenog razvoja regiona sadržana u dve preporuke: (1) uspostavljanje platforme/strategije za promenu kojom bi se rukovodio razvoj regiona i ubrzala njegova konkurentnost u globalnom okruženju, kako bi region postigao održivi razvoj u budućnosti; (2) mobilizacija ključnih aktera ili facilitatora i agenata promene, kroz partnerski pristup – stvaranjem strateških saveza i partnerstava između biznisa, tržišta, vlasti i zajednice (Stimson, Stought i Roberts 2006, 20).

Nekoliko problema ruralnog razvoja, a naročito problem neravnomernosti u razvoju ruralnih naselja i regiona, ćemo u narednim delovima teksta povezati sa procesom modernizacije u smislu **evropeizacije** imajući pritom u vidu strateške dokumente i ciljeve agroruralne politike i razvoja Evropske unije (EU). Ističemo da se u dokumentima EU u poslednjih dvadesetak godina redovno upotrebljava sintagma ruralni razvoj, a u prethodnih desetak godina i pojam **teritorijalni kapital** 97

u smislu „skupa faktora datog područja koji privlači investicije, odnosno koji čini da investiranje na nekom području bude isplativije, odnosno prinosi na investicije budu veći nego na drugim područjima (naime, ne za sve investicije, već za one koje najveći doprinos daju na tom području) pa je upravo zbog toga uputnije investirati na tom području nego drugde“ (Vujošević, Zeković, i Maričić 2010, 40). S tim u vezi, komplementarni sa konceptom teritorijalnog kapitala su pojmovi **teritorijalna efikasnost** i **teritorijalna konkurentnost** koji u velikoj meri zavise od **teritorijalnog kvaliteta**, koji je opet, nerazdvojan od **teritorijalnog identiteta**. Ovim pojmovima je zajedničko: (1) smanjivanje međuregionalnih razlika-dispariteta u pogledu visine dohotka; (2) čuvanje, mudro i stvaralačko korišćenje resursa i strateško upravljanje prirodnim resursima; (3) pristupačnost servisima od javnog interesa, odnosno javnim uslugama; (4) kvalitet življenja i uslovi rada; (5) kvalitet transporta i komunikacija; (6) smanjivanje siromaštva i socijalnog isključivanja, a naročito multietnička solidarnost i integracija (Vujošević, Zeković i Maričić 2010, 46–47).

U hijerarhiji aktera seljaštvo kao „konglomeratski sloj“ svakako spada u one koji su manje sposobni za društvene promene. Međutim, pošto postsocijalistička transformacija u osnovi znači uspostavljanje kapitalizma putem afirmacije privatnog vlasništva, seljaštvo u odnosu na druge aktere ima povoljniju startnu poziciju, dakako ukoliko je ono sa svojim porodičnim gazdinstvima sposobno da funkcioniše u novoj, nesocijalističkoj stvarnosti. Treba podsetiti da su za vreme socijalizma u evropskom kontekstu jedino Poljska i Jugoslavija, izuzimajući period staljinističke prinude, tj. prvobitne socijalističke akumulacije kapitala u Jugoslaviji, od 1945. do 1953, imale dominantnu praksu privatnog poljoprivrednog gazdinstva. Na prvi pogled izgleda da je seljaštvo u Srbiji sa propašću realsocijalističkog projekta došlo na svoje. Da li je to zaista tako? „Jesu li seljačke ekonomije i ukupan način života kompatibilne sa savremenim neoliberalizmom? Ili možda između ova dva sistema, seljačke i liberalne ekonomije postoje značajne nesaglasnosti? Jesu li za seljaštvo problemi koji proizlaze iz realsocijalističke konstrukcije prestali, a drugi su tek nastali“. (Hodžić 2000, 80)

Na selu i dalje preovlađuju manuelna zanimanja, čime se ono značajno razlikuje od grada. Pod uslovom da su danas mlađi seljani obrazovaniji nego ranije generacije oni bi trebalo da čine vodeći deo radnoaktivnog stanovništva u srbijanskom selu koji raspolaže svestranijim radnim veštinama i jačim inovacionim potencijalom. Treba istaći i to da većini seoskog stanovništva poljoprivreda nije osnovna delatnost, pa stoga sintagma „selo i poljoprivreda“ ukoliko se njome hoće obuhvatiti i razumeti stvarnost savremenog srbijanskog sela, sasvim promašuje u svojoj nameri. Ali, to ne znači da poljoprivreda prestaje da bude važna za dobar deo seljana, bili oni „čisti“ poljoprivrednici ili seljaci-radnici, tzv. polutani, ili seljaci-zanatlije, seljaci ugostitelji, seljaci trgovci, seljani zaposleni u obrazovanju, zdravstvu, administraciji, turizmu, zaštiti životne sredine, zaštiti graditeljskog nasleđa, folklo-

ra, zaštite nacionalnih parkova i prirodnih ambijenata itd. To samo znači da je za većinu njih nepoljoprivredna delatnost po važnosti istisnula poljoprivrednu te da se u preferiranju nepoljoprivrednih delatnosti prepoznaje budući ruralni razvoj. Pluriaktivnost od nečega što je bila važna karika u urbanizaciji mora da se pretvori u vodeću praksu i instrument obnove ruralnog prostora kao što je to slučaj u nekim najrazvijenijim zapadnoevropskim zemljama, primerice u Francuskoj. Treba ukazati i na to da je poslednjih nekoliko decenija došlo do **ruralnog preporoda** u najrazvijenijim zemljama EU što je dovelo do toga da selo nije više **sudbina** (zadatost, nužnost) već je stvar **izbora** kako za seosko tako i za određene kategorije gradskog stanovništvo. Konkretnije, raniji masovni **ruralni egzodus** zamenjen je **urbanim egzodusom** – stalnim i sezonskim migracijama na relaciji grad – selo.

Da bi sadašnji problemi ruralnog razvoja u Srbiji bili razumljiviji, neophodno je imati na umu razvojne periode koji prethode postsocijalističkoj transformaciji nakon 1989. godine i ukazati na razloge zakasnele i usporene modernizacije u celom društvu, a naročito u agroruralnom domenu, na nedovršenu modernizaciju, polumodernizaciju, deformisanu modernizaciju, modernizaciju bez modernosti i druge procese. Ovi procesi su, naravno, povezani sa spoljašnjim i unutrašnjim uticajima na ruralni razvoj, a posebno sa društveno-ekonomskom krizom u regionalnom i kontinentalnom okruženju.

Ruralni razvoj i njegovi problemi se ne mogu valjano razumeti bez uvida u opšti društveni razvoj i bez razumevanja odnosa između agrarnog i ruralnog, s jedne, i industrijskog i urbanog razvoja, s druge strane. Povezanost pomenutih procesa i pojava se ogleda i u elementima ruralno-urbanog kontinuuma (od „zaseoka do velegrada“), kroz suburbanizaciju i rurbanizaciju gradova, kroz urbanizaciju sela, naročito onih prigradskih i onih koja se nalaze u okviru regiona sa najvećim teritorijalnim kapitalom. Rečju, neophodno je voditi računa i o temporalnosti i o prostornosti u promišljanju ruraliteta, kao i o dijahronijskom i sinhronijskom zbivanju društvenih pojava.

Bićemo slobodni da što se tumačenja prošlosti tiče izdvojimo kao ponajbolju knjigu Mari Žanin Čalić *Socijalna istorija Srbije 1815 -1944.* u kojoj su temeljito proučene okolnosti zakasnelog razvoja Srbije u agraru, protoindustriji i ostalim sektorima. Na drugoj strani, probleme agrarnog i ruralnog (ne)razvoja Jugoslavije i njenih bivših republika u socijalističkom periodu i posle tog perioda istraživali su jugoslovenski sociolozi, kao i stručnjaci drugih profila, okupljeni, pre svega, oko zagrebačkog časopisa „Sociologija sela“ koji je pod ovim naslovom izlazio pedeset godina.

Josip Županov je 1995. godine izjavio: “ ’Tradicionalno društvo’ uništeno je nakon Drugog svetskog rata ubrzanom industrijalizacijom. Razbijena je socijalna struktura na selu. Komunistička modernizacija bila je polumodernizacija, prebacivala je ljude iz agrarnog sektora u industrijski, ali je bila antimoderna kada je

ukinula tržišnu ekonomiju. Takva polumodernizacija slomila se u cijeloj istočnoj Evropi“ (Županov 1995, 30).

Izazovi savremenog agroruralnog razvoja u EU i sadašnji strateški ciljevi srpske agrarne politike

S obzirom da su evropske integracije zvanično najznačajniji strateški cilj spoljne politike Srbije, odnosno s obzirom na san, želju i potrebu da se Srbija u mnogo čemu evropeizuje postavlja se pitanje ima li i koliko korespondencije između strateških ciljeva EU u agrarnoj politici i takvih ciljeva u agrarnoj politici Srbije. O tome, pored ostalih, piše Žaklina Stojanović u svom radu „Agrarna politika Srbije: reforma i strateška opredeljenja“ (2013).

Savremena agrarna politika u EU ima sledeće ciljeve: 1. institucionalno rešavanje problema kontinuiteta poslovanja poljoprivrednika u uslovima rizika; 2. jačanje konkurentnosti i otvaranje tržišta; 3. prilagođavanje promenjenim zahtevima tražnje; 4. nacionalna prehrambena sigurnost i bezbednost i 5. održivi razvoj poljoprivrede (Stojanović 2013, 71). Na osnovu ovih ciljeva uočljivo je da je savremena agrarna politika sačinjena od mnoštva mera koje pokrivaju ekonomsku, socijalnu i prirodno zaštitnu sferu. Aktuelna faza u vođenju agrarne politike (u doba postproduktivizma) prepoznatljiva je po početku primene različitih programa širenja tržišta poljoprivrednih proizvoda i mnogo očiglednijem prerastanju agrarne politike u integrisanu politiku agroruralnog razvoja (Stojanović 2013, 72–73). Radi implementacije Zajedničke agrarne politike (ZAP) Evrope, 2000. godine stvoren je finansijski okvir za pomoć agrarnom i ruralnom razvoju do kraja 2013. godine koji sadrži dve osnovne dimenzije: prva dimenzija se odnosi na direktna plaćanja i tržišne mere, a druga obuhvata mere ruralnog razvoja. Mere vezane za prvu dimenziju planiraju se na godišnjem nivou, dok se mere ruralnog razvoja programiraju na duži vremenski period.

Najnovije mere treba da obezbede ostvarenje „održivog, pametnog i inkluzivnog rasta“ i da osiguraju: 1. prioritet podizanja konkurentnosti evropske poljoprivrede; 2. efikasnije korišćenje sredstava poreskih obveznika; 3. izgradnju javne politike koju građani očekuju u pogledu prehrambene sigurnosti, zaštite životne sredine, klimatskih promena, kao i uravnoteženog socijalnog i teritorijalnog razvoja EU (Stojanović 2013).

Osnovni principi „zelenog rasta“ treba da omoguće trostruku usmerenost (COM647, 2009): 1. **održivi rast** koji podrazumeva promociju efikasnosti resursa, održivost proizvodnje hrane i obnove proizvodne osnove, povećanje konkurentnosti, obezbeđenje javnih dobara unutar životne sredine, borbu sa klimatskim promenama i gubicima u biodiverzitetu; 2. **inkluzivni rast** koji se ostvaruje pomoću lokalnih potencijala diverzifikovane ruralne ekonomije, razvoj lokalnih tržišta i

stvaranja alternativnih mogućnosti za restrukturiranje poljoprivrede, 3. **pametni rast** koji se odnosi na podršku inovacijama, tehnologiji i veštinama, poboljšanom korišćenju rezultata naučnog istraživanja, te razvoju kvalitetnih proizvoda visoke dodate vrednosti (Stojanović, 2013)

ZAP EU ima različite scenarije u okviru „Strategije EU 2020“ koji se odnose na njene buduće članice, uključujući i Srbiju na putu njenog reformisanja u domenu agroruralnog razvoja.

Na osnovu uvida u osnovna strateška opredeljenja u Srbiji („Srbija 2020“, „Plan strategije ruralnog razvoja 2009–2013“, i „Nacionalni program razvoja poljoprivrede 2010–2013“) stiže se utisak da se „na agrarno-ruralnu privredu još uvek ne gleda kao na sistem funkcionalno povezanih delatnosti (primarnih, sekundarnih i tercijarnih aktivnosti) određenog područja. Evropa je odavno napustila sektorski pristup razvoju, pa umesto toga praktikuje teritorijalni, multisektorski i dinamički pristup. Tako se kreatori strategije agrarnog i ruralnog razvoja u EU bave čitavim nizom demografskih, ekonomskih i socijalnih problema, kao i problemima životne sredine ruralnih regiona. U našim strateškim opredeljenjima to još uvek nije slučaj“. (Stojanović 2013, 83)

U strateškim dokumentima Srbije o ruralnom i agrarnom razvoju centralno mesto zauzima **podizanje konkurentnosti izvozno orijentisanih aktivnosti** i, s tim u vezi, dva prioriteta: 1. povećanje produktivnosti upotrebom novih tehnologija kako bi srpska poljoprivreda postala lider u regionu; 2. promocija tradicionalnih proizvoda sa zaštićenim geografskim poreklom koji mogu doprineti rastu izvoza na globalnom svetskom tržištu. (Stojanović 2013)

Stojanovićeva zaključuje da „Srbiji predstoji dinamičko inoviranje globalno utemeljene strukture proizvodnje i redefinisane mera podrške od sektorskog ka teritorijalnom pristupu razvoju. Ocena je da se razvojne šanse još uvek tretiraju samo u **sklopu poljoprivrede**, ali ne i **oko poljoprivrede**. Istovremeno, ciljna usmerenost na povećanje produktivnosti pokazuje da Srbija još nije spremna da u većoj meri koristi mere karakteristične za fazu evropskog postproduktivizma“. (Stojanović 2013, 84)

Kad je reč o akterima agrarne i ruralne politike, autorka smatra da treba voditi računa o tržišno usmerenim proizvođačima, ali i malim ruralnim pluriaktivnim domaćinstvima, koje treba podržavati raznim instrumentima politike ruralnog razvoja.

Najnovije promene u društvenoj i agrarnoj strukturi u postsocijalističkom ruralnom razvoju Srbije

U Srbiji je slom socijalizma, tvrdi Mladen Lazić, dočekan pre svega kao prilika za ostvarivanje potisnutih „nacionalnih (državotvornih) težnji“ i to u okviru

krvavog građanskog rata, međunarodnih sankcija, deoba i seoba, zgrtanja blaga u moći i u novcu. U takvom kontekstu izgradnja kapitalizma je, jednu celu deceniju, potiskivana, tj. gurana na margine. Bili smo svedoci, veli Lazić, **blokirane transformacije**, da bi od 2000. godine prisustvovali **deblokiranoj transformaciji**. Blokirana transformacija predstavlja proces „u kojem se totalizovani monopol kolektivnovlasničke klase nad ukupnom društvenom reprodukcijom, karakterističan za socijalizam, zamenjuje ekonomskom i političkom dominacijom u osnovi iste grupe, koja tu dominaciju koristi da što više uspori razvoj tržišne ekonomije i političkog takmičenja“ (Lazić 2000, 33). Posle pada Miloševićevog režima dešava se deblokirana transformacija čiji je glavni cilj bio uspostavljanje potpune dominacije krupnog inostranog, naročito finansijskog kapitala u čemu se delimično uspelo, zbog i dalje snažnog državnog intervencionizma i monopolizma u privredi (javna preduzeća) i snage domaćih interesnih grupacija. Iz socijalizma smo, smatra Lazić, izašli, jer on podrazumeva jedinstven politički, ekonomski i kulturni monopol, a toga danas nema kako u celini društvenog sistema tako ni u jednom njegovom podsistemu. Što se kapitalizma tiče Lazić polazi od veberovskog idealno tipskog određenja liberalnog kapitalizma kao sistema tržišne ekonomije (ekonomski rast, rast životnog standarda ...), te političkog i kulturnog pluralizma (slobodni izbori, ljudska prava ...). Srpsko društvo, veli Lazić, „čekajući kapitalizam“ danas prolazi kroz fazu nestabilnog **političkog kapitalizma**, a moglo bi se dodati i **divljeg kapitalizma** („burazerskog“) s obzirom na stepen kriminalizacije društva, a najviše korupcije unutar novih političkih i ekonomskih elita. Pitanje je kakve se postsocijalističke promene zbivaju u kontekstu društveno-ekonomske krize, a posebno promene vezane za probleme u agrarnom i ruralnom (ne)razvoju.

Nepovoljne sociodemografske promene

Mnoga sela u Srbiji propadaju tako što se smanjuje njihov broj o čemu svedoči podatak da je više od 50.000 kuća napušteno i da je preko 500.000 hektara obradivih površina u parlogu. Procena je da će za 15 godina 986 sela u Srbiji ostati bez stanovnika, a posle toga još oko 300 seoskih naselja. Branislav Gulan, jedan od autora publikacije *Zašto i kako se organizovati u zadruge* (SANU, Beograd, 2012), procenjuje da će za četvrt veka nestati četvrtina sela u centralnoj Srbiji i Vojvodini. Samo u 13 sela ima više od 8.000 stanovnika, a u oko 900 sela živi više od 200 do 400 stanovnika. Detaljnije: od 100 do 200 stanovnika ima 692 sela, od 400 do 600 stanovnika 583 sela, a do 50 stanovnika ima 535 sela. U najgorem položaju su jednoroditeljska, samačka i staračka domaćinstva.

Prema nalazima istraživanja Ministarstva poljoprivrede Srbije (2013) slika prosečnog srpskog seljaka u brojkama je prilično sumorna: stariji je od 45 godina; čak 39,4% ih je starije od 60 godina; 37% ima osnovnu školu ili niže obrazovanje;

28% ima četvorogodišnju srednju školu; četvrtina obavlja još neki posao uz poljoprivredu; skoro 97% živi na selu; u 70,4% slučajeva informiše se preko televizije; u čak 94,7% slučajeva nije član nijednog udruženja poljoprivrednika; 97% ispitanika smatra da ne postoji udruženje koje bi zastupalo njihove interese.

Ono što u svim ovim brojkama najviše zabrinjava jeste nepovoljna starosna i obrazovna struktura seljaka, njihova slaba informisanost, slaba organizovanost, što znači pomanjkanje akcionog kapaciteta. Rečju, ljudski resursi su problematični, dok prirodni to nisu.

Promene u posedovnoj strukturi domaćinstava i gazdinstava

S obzirom da porodično gazdinstvo u Srbiji karakteriše nepovoljna posedovna struktura i velika usitnjenost poseda, to uslovljava ekstenzivan način proizvodnje. Ozbiljnu prepreku za uspešan razvoj poljoprivrede predstavlja, dakle, veličina gazdinstva, što je davnašnji i stalni problem.. Prema podacima iz 2009. godine prosečna veličina poseda u Srbiji bila je nešto veća od 2,5 hektara. U centralnoj Srbiji prosečna veličina bila je 2,1 ha, a sa zakupom 2,11 ha, dok u Vojvodini prosek iznosi 3,38 tj. 3,59 ha sa zakupom. (Strategija održivog razvoja Srbije 2009, 80).

Nakon skorašnjeg Popisa poljoprivrede 2012. godine koji je podržala EU, tj. na osnovu njegovih preliminarnih rezultata, u Srbiji ima 631.122 poljoprivrednih gazdinstava, i to 2.567 gazdinstava pravnih lica i preduzetnika i 628.555 porodičnih gazdinstava. Prosečno poljoprivredno gazdinstvo u Srbiji koristi 4,5 hektara (ha) poljoprivrednog zemljišta, poseduje jedan dvoosovinski traktor i gaji: jedno grlo goveda, četiri svinje, tri ovce, 26 grla živine i jedno pčelinje društvo. Porodična poljoprivredna gazdinstva čine 99,6 % od ukupnog broja poljoprivrednih gazdinstava u Srbiji. Pet oblasti u kojima se nalazi najveći broj poljoprivrednih gazdinstava jesu: 1. Zlatiborska; 2. Mačvanska; 3. Rasinska; 4. Beogradska, i 5. Južnobačka.

Posmatrano po oblastima najveći fond poljoprivrednih gazdinstava (korišćeno poljoprivredno zemljište po ha) imaju procentualno uzev: Banatska oblast - 9,5 ha, zatim Bačka oblast - 8 ha, Sremska oblast - 6,5 ha, a najmanju, ispod proseka u Srbiji, Pirotska i Toplička oblast po 2,7 ha, Rasinska oblast - 2,5 ha, Nišavska oblast - 2,3 ha, Jablanička oblast - 2,1 i Pčinjska oblast - 2 ha. Više od polovine poljoprivrednih poseda u Srbiji čine oni manji od 2 ha.

Preliminarni podaci iz Popisa poljoprivrede 2012. godine pokazuju da je došlo do određenih promena. Skoro dva puta je povećana prosečna površina poljoprivrednog zemljišta - sa 2,5 ha na 4,5 ha, a u Vojvodini je došlo do formiranja najvećih površina poljoprivrednog zemljišta koje koriste pravna lica i preduzetnici, što znači da su uspostavljeni veleposedi. Na drugoj strani, uporedni podaci pokazuju da gazdinstva u Srbiji prosečno koriste 5,3 ha zemljišta, što je znatno manje od evropskog proseka koji iznosi 17,9 ha. Srpski seljaci obrađuju manje zemlje i u

odnosu na susedne države. Prosečna površina obradive zemlje u Crnoj Gori je 6,3, u Hrvatskoj 5,6 i u Sloveniji 6,5 hektara po gazdinstvu.

Evo još nekoliko, za društvenu diferencijaciju, relevantnih brojki. Ispod 5 ha korišćenog poljoprivrednog zemljišta, što se može uzeti kao prosek za Srbiju, ima 30,5% gazdinstava za koja se može reći da žive siromašno ili da preživljavaju; od 5 do 10 ha ima 22% gazdinstava koji su u nešto povoljnijoj poziciji, ali ne i zadovoljavajućoj. U rasponu od 10 do 100 ha korišćenog zemljišnog poljoprivrednog zemljišta poseduju heterogena gazdinstva koja pripadaju srednjem sloju, što čini njih 40% i uliva nadu da može, uz državne intervencije, da obezbedi dobar kvalitet svakodnevnog života. Onih gazdinstva kojih raspoložu sa preko 100 ha ima oko 8 % i tu je već reč o višem sloju veoma bogatih pojedinaca i domaćinstava.

Došlo je, dakle, do povećanja prosečne površine poljoprivrednog zemljišta ali to nije značajan pomak, tj. ne predstavlja dovoljno poboljšanje posedovne strukture. I dalje preteže situacija da je većina naših porodičnih poljoprivrednih gazdinstava sama sebi dovoljna. Među njima nema velikog robnog proizvođača, nema izvoznika. Osim toga, jedan naš poljoprivrednik, primera radi, hrani svega 15, a u Nemačkoj 156 ljudi. To znači da je naša produktivnost srazmerno manja, što će reći da smo skupi. Jedno nedavno istraživanje pokazalo je da smo od 19 najnužnijih namirnica koje svakodnevno kupujemo, u čak deset slučajeva skuplji od Slovenije. (S. Kostić, „Zaparloženi potencijali“, *Politika*, 23. 04. 2013)

Problem zemljoradničkih zadruga

Danas, čekajući novi zakon o zadrugama, agrarni stručnjaci ističu da je neophodno da zemljoradničko zadrugarstvo u Srbiji doživi preporod zato što je ono „nasušna potreba“ sitnih gazdinstava. Zakonom o ubrzanom stečaju iz 2009. godine likvidirano je 740, odnosno 38% od ukupnog broja zadruga, čime je bez svog stožera razvoja ostalo oko 1.500 sela. Situacija je posebno alarmantna u Jablaničkom, Pčinjskom i Topličkom okrugu, gde je likvidirano dve trećine zadruga, dok je za pet godina u Šumadijskom, Pomoravskom, Kolubarskom, Mačvanskom i Zaječarskom ugašeno više od 50%. Drugim rečima, u centralnoj Srbiji likvidirano je 44,6%, a u Vojvodini 29,3% zadruga. (Stevanović 2013, IV i V). Milan Prostran, sekretar Udruženja za poljoprivredu Privredne komore Srbije, smatra da je „udruživanje u zadruge šansa za male i srednje poljoprivredne proizvođače da ožive svoju proizvodnju. To se naročito odnosi na zemljoradnike u centralnoj i južnoj Srbiji, čiji su posedi usitnjeni, a svesni su činjenice da se ukрупnjavanje parcela neće desiti preko noći, jer to je dug proces koji zahteva velika ulaganja. (...) Za mala i srednja gazdinstva zadruge su njihov servis kako u obezbeđenju inputa, odnosno repromaterijala, tako i u plasmanu proizvoda na tržišta“. (Stevanović 2013) Mnogo razvijenije zemlje od Srbije se nisu odrekle zadrugarstva. „Slovenija je, tvrdi Miladin Še-

varlić, još 1992. godine usvojila zakon kojim je sva zadružna imovina, izuzimajući državnu, prevedena u zadružnu svojinu. Tako je na najpravedniji i najefikasniji način rešeno to osetljivo pitanje. U međuvremenu je čak 43% prehrambene industrije prešlo u nadležnost zadružnog sektora jer je procenjeno da poljoprivrednici trpe štetu zbog isporuke proizvoda po niskim otkupnim cenama“. (Stevanović 2013)

U sadašnjem trenutku za poljoprivrednike u Srbiji je najvažnije da se organizuju u zadruge na lokalnom nivou, za jedno ili više okolnih sela. U bliskoj budućnosti lokalne poljoprivredne zadruge iste vrste treba da se integrišu u poslovne zadružne saveze i da tako ojačaju svoju poziciju na tržištu. Perspektivno, kada zadruge budu uspele da kupe ili izgrade svoje mlekare ili klanice, svoje mlinove ili pekare, tek tada će biti rame uz rame sa evropskim zadrugama (Bugarin, Tomić i Gulan 2012, 31). Zahvaljujući zadrugama, u Nemačkoj jedan farmer hrani 156, u Francuskoj 77, u Austriji 56, u Sloveniji 25, a u Srbiji samo 15 stanovnika (Bugarin, Tomić, i Gulan 2012, 10).

Promene u klasno-slojnoj strukturi u agroruralnom domenu

Generalno gledano na promene u društvenoj strukturi agrara uticalo je sprovođenje tri vrste mera: 1. ukidanje zemljišnog maksimuma; 2. restitucija dela poljoprivrednog zemljišta oduzetog posle Drugog svetskog rata, i 3. privatizacija (Zakon o privatizaciji 2001) državno/društvenih poljoprivrednih preduzeća (Šljukić i Šljukić 2013). Najvažniji elementi novog diferenciranja seljaštva odnosno novonastale agrodruštvene strukture su: stvaranje sloja modernih poljoprivrednika – farmera (preduzetnika), i 2. stvaranje zemljišnih veleposednika koji su vlasnici, za naše dosadašnje prilike, ogromnih površina poljoprivrednog zemljišta koje se povećavaju time što uzimaju još zemljišta u zakup. Ovi veleposednici postali su za javnost vidljivi tek posle 2005. godine. Imanjima pravnih lica i preduzetnika gazduju preduzeća, zadruge, ali i crkve i verske zajednice.

Tabela 1. Današnji veleposednici u Vojvodini

Kompanije	U vlasništvu ha	U zakupu ha
1. Kompanija „Matijević“	17 000	9 000
2. MK Komerc (M. Kostić)	13 000	9 000
3. Almeks (M. Aleksa)	9 000	7 000
4. Delta Agrar (M. Mišković)	10 000	4 500
5. Ćirić i sin (Sakule)	4 000	6 000
6. Baltik properti (Irska)	5 000	3 000
7. Dijamant agrar (I. Todorić)	4 500	/
8. T. Đorđević	4 000	/

Izvor: Dimitrije Boarov, „Vreme“, 24.01.2013. str. 16.

U vezi sa veleposednicima iz *Tabele 1* postavlja se, pored ostalih, pitanje da li neki vlasnici pomenutih kompanija, s obzirom da imaju trgovinske lance i nekretnine, kao i poljoprivredno zemljište u zakupu (primerice, M. Kostić ima zemljište u zakupu u Ukrajini jer je jeftinije nego u Vojvodini) i u inostranstvu, pripadaju onoj grupaciji koja se danas zove – transnacionalna klasa.

Drugo pitanje jeste: da li među ovim veleposednicima ima monopolista?

U radu „Promene u društvenoj strukturi poljoprivrede: šargarepa bez štapa“ (2013) Srđan i Marica Šljukić su, koristeći prvenstveno studiju slučaja farmerskog gazdinstva u oblasti povrtarstva, uočili sledeće društvene slojeve:

1. „Pravi seljaci“ čija je proizvodnja okrenuta prevashodno zadovoljavanju potreba sopstvenih porodica, na tržištu učestvuju samo marginalno, sa minimalnim viškovima poljoprivrednih proizvoda; većinom su siromašni i/ili stari, u svojim gazdinstvima nemaju dovoljno radne snage, niti pak imaju potrebnu mehanizaciju i opremu pa svoja imanja daju u zakup.
2. **Farmeri** (moderni poljoprivrednici, preduzetnici) koji poseduju i/ili uzimaju u zakup veće površine obradivog zemljišta, imaju krupnu poljoprivrednu mehanizaciju i opremu; umesto svaštarenja teže specijalizaciji i proizvode većinom za tržište, uz primenu savremenih metoda poljoprivredne proizvodnje.
3. **Vlasnici velikih poljoprivrednih imanja** („novi veleposednici“, „novi latifundisti“) koji svoja imanja od više hiljada hektara obrađuju na kapitalistički način koristeći najamnu radnu snagu; njihova preduzeća ne ograničavaju se samo na sektor poljoprivrede, nego ga spajaju sa industrijskim i sektorom usluga, naročito sa trgovinom.
4. **Zaposleni u velikim poljoprivrednim preduzećima**; „naličje“ sloja veleposednika, najamni radnici; „preslikavaju“ društvenu strukturu kapitalističke ekonomije, jer obuhvataju menadžere, stručnjake i poljoprivredne radnike; ovi se poslednji regrutuju iz redova nekadašnjih industrijskih radnika, radnika privatizovanih društvenih poljoprivrednih preduzeća, lica bez stalnog zaposlenja, siromašnih seljaka sa nedovoljno zemlje i slično. (Šljukić i Šljukić 2013, 427)

Rezimirajmo. Sa ukidanjem administrativnih ograničenja, tržište poljoprivrednog zemljišta i privatno preduzetništvo su se aktivirali, došlo je do društvene diferencijacije u agraru i do pojave farmera, koji su kao pripadnici srednje klase značajni nosioce procesa modernizacije. U tom kontekstu, prihvatljivo je mišljenje Šljukića po kome „ono što je izostalo, a izostaje i danas jeste ozbiljnija državna pomoć farmerima, kako bi oni mogli da opstanu na tržištu u konkurenciji sa velikim kapitalističkim preduzećima. Ovdje pre svega imamo na umu ozbiljne subvencije, kredite sa povoljnim kamatnim stopama i podršku osnivanju i radu zemljorad-

ničkih zadruga, upravo na način kako to čine države Severne Amerike i Zapadne Evrope. Nastavak potpuno nesputanog delovanja tržišta u ovoj oblasti ne bi vodio stabilizaciji sloja farmera, već daljem diferenciranju među poljoprivrednim proizvođačima, pa bismo umesto jačanja srednjih slojeva dobili polarizaciju društva: sitni i srednji proizvođači redom bi propadali, a veliki postajali još veći“ (Šljukić i Šljukić 2013, 435). Smatramo sasvim opravdanom zabrinutost ovo dvoje sociologa za broj, jedinstvo i akcioni kapacitet srednje klase u ruralnim sredinama koja bi zajedno sa snažnom srednjom klasom iz urbanih sredina jednog dana mogla da obezbedi stabilnost i trajnost modernog evropskog kapitalističkog društva u Srbiji. Iskustva EU pokazuju da velike kompanije nisu vlasnici poljoprivrednog zemljišta jer je državna agrarna politika usmerena na to da se kompanije snabdevaju sirovinama od farmera udruženih u zadruge kako bi se ovim akterima pružili uslovi za normalno funkcionisanje. Shvatio se, naime, da bez porodičnih farmi nema sela, što će reći da nema integrisanog ruralnog razvoja. Drugim rečima, neoliberalizam u vidu tržišnog fundamentalizma nije kompatibilan sa održivim agrarnim i ruralnim razvojem.

Siromaštvo i socijalna isključenost

Siromaštvo i socijalna isključenost predstavljaju jednu od najvećih prepreka za agroruralni razvoj, kao, uostalom, i za bilo koji razvoj. Nazaposlenost ili nedovoljna zaposlenost su glavno izvorište siromaštva i socijalne isključenosti koji su problem za celokupni društveni razvoj: ruralni i urbani, naročito danas kada je stopa nezaposlenosti oko 25%. Pored nezaposlenosti, rizici siromaštva su vezani i za druge lične i porodične nevolje u vezi sa finansijskim oskudicama, materijalnim deprivacijama i deprivacijama u naselju.

Grupa sociologa, S. Cvejić, M. Babović, M. Petrović, N. Bogdanović i O. Vuković, 2010. godine sprovedla je anketno istraživanje i objavila studiju *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije* u kojoj je, između ostalog, zaključila sledeće:

- Siromaštvo i materijalna deprivacija su visoko zastupljeni u ruralnoj Srbiji. U najtežoj situaciji nalazi se 5% anketiranih domaćinstava koja žive u uslovima obeleženim istovremeno finansijskim siromaštvom, materijalnim deprivacijama i deprivacijama u naselju.
- Determinante siromaštva su višestruke: vrste ekonomske aktivnosti i prihoda, nastanjenost u određenom regionu, veličina domaćinstva i obrazovanje nosioca domaćinstva najznačajnije utiču na rizike od siromaštva. U tom smislu, najbolje šanse da izbegnu siromaštvo imaju mešovita i nepoljoprivredna domaćinstva, koja, logično, imaju visoko učešće nepoljoprivrednih prihoda.

- Regionalne razlike u zastupljenosti siromaštva su značajne, pri čemu je situacija najnepovoljnija u Južnoj i Istočnoj Srbiji.
- Tip domaćinstva prema srodničkoj strukturi utiče na rizike siromaštva. Tako su rizicima od siromaštva najviše izložene osobe iz samačkih i staračkih domaćinstava.
- Ekonomska isključenost porodičnih gazdinstava ogleda se u značajnim preprekama u pristupu različitim tržištima. Više od polovine porodičnih gazdinstava ne iznosi svoje proizvode na tržište, što ukazuje na još uvek dominantan tradicionalni oblik ekonomije domaćinstva čija je funkcija prirodno zadovoljavanje potreba domaćinstva. Pored toga, mala gazdinstva se suočavaju sa teškoćama u pristupu finansijskim tržištima koja predstavljaju važan izvor sredstava za razvoj moderne, tržišne poljoprivredne proizvodnje.
- Pristupačnost programa državne podrške porodičnim gazdinstvima predstavlja važan faktor za njihovo ekonomsko osnaživanje. Međutim, za ona gazdinstva kojima je ovakav vid podrške najpotrebniji (u Jugoistočnoj Srbiji i mala gazdinstva) različiti oblici podrške su i najmanje dostupni.
- Šanse ruralne populacije za zapošljavanje u nepoljoprivrednom sektoru su relativno niske.
- Zaposlenost u nepoljoprivrednom sektoru značajno smanjuje rizike od siromaštva. Učešće siromašnih najniže je među zaposlenim u nepoljoprivrednim delatnostima, najviše među nezaposlenima, a polovina zaposlenih u poljoprivredi živi u siromašnim domaćinstvima.
- Obrazovne karakteristike ruralne populacije su nepovoljne, a šanse za unapređenje ljudskih resursa u ovom aspektu su ograničene nizom prepreka. Više od polovine ispitanika starijih od 15 godina je bez kvalifikacija. Problem ranog napuštanja školovanja je veoma izražen. (...) Seosko stanovništvo ne vidi obrazovanje kao sredstvo unapređenja ekonomskog i ukupnog socijalnog položaja. Dostupnost obrazovnih institucija i sadržaja u ruralnim sredinama izrazito je nepovoljna i predstavlja značajnu prepreku unapređenju ljudskih resursa u ovim područjima.
- Seosko stanovništvo izloženo je visokim socijalnim rizicima, a istovremeno ima otežan pristup merama zaštite od ovih rizika. Preko polovine ispitanika radnog uzrasta ne uplaćuje PIO, čime ostaju potpuno nezaštićeni u slučaju povrede i invaliditeta a izlažu se izrazito visokim rizicima siromaštva u doba starosti.
- Domaćinstva iz uzorka pretežno obezbeđuju različite norme socijalne podrške kroz sopstvene resurse, neformalne mreže podrške (briga o starim, nepokretnim, članovima sa invaliditetom, rešavanje porodičnih problema).

- Socijalni kapital seoske populacije je nizak, bez obzira o kojem regionu ili etničkoj (kulturnoj) grupi se radi.
- Kulturna participacija seoske populacije je pasivna i slabo diversifikovana.
- Stanovnici sela u Srbiji gotovo da uopšte ne prijavljuju direktna iskustva diskriminacije u javnom životu. (Cvejić i dr. 2010, 97–101).

S obzirom na činjenicu da među siromašne spadaju i poljoprivrednici koji su prezaduženi, tj ne mogu da vrate kredite relevantna je ocena Milojka Arsića da rast nenaplativih kredita u periodu krize predstavlja jednu od najvećih potencijalnih opasnosti za zemlje u Centralnoj i Istočnoj Evropi uključujući i Srbiju. Nakon izbijanja finansijske krize 2008. godine u većini zemalja u razvoju dolazi do rasta nenaplativih kredita. Posle izbijanja krize realni dohoci preduzeća i građana opadaju, neka preduzeća idu u stečaj, a neki građani gube posao što za posledicu ima povećanje procenata nenaplativih kredita (Arsić 2013, 73). U drugom periodu krize (2010–2012) nakon usporavanja/zaustavljanja pada privredne aktivnosti u većim zemljama primećuje se da procenat nenaplativih kredita nastavlja da raste. U poslednje dve godine, iako je rast nenaplativih kredita prisutan kod gotovo svih zemalja u regionu, u Crnoj Gori, Rumuniji i Srbiji ove stope polako prilaze nivou od 20% dok je u slučaju Albanije učešće nenaplativih kredita već prešlo ovaj nivo. U pred kriznom periodu tipične stope nenaplativih kredita za privredu u razvoju kretale su se između 4–7% ukupno plasiranih kredita (Arsić 2013, 75).

Neravnomernost u razvoju ruralnih naselja i regiona

U periodu postsocijalističke transformacije došlo je do povećanja regionalnih razlika u Srbiji kako unutar regiona tako i između razvijenih i nerazvijenih područja/opština. To znači da su u Srbiji prisutne višedimenzionalne i „slojevite“ regionalne neravnomernosti (Molnar 2013, 66). Evidentno je da smo danas svedoci izrazito **asimetrične regionalizacije** Srbije (Molnar 2013, 68). Ovu činjenicu Molnar objašnjava time što samo regioni Vojvodine i Beograda imaju sopstvene institucionalne kapacitete, što im dozvoljava nivo ostvarenja raznih politika. Bitna karakteristika regionalne neravnomernosti u Srbiji je da se ona, a posebno status nerazvijenih područja, nije bitnije promenio na bolje tokom proteklih decenija (Molnar 2013, 69). Reč je o tzv. tradicionalno nerazvijenim područjima u Srbiji, tačnije nerazvijenim opštinama koje ne raspolažu ni infrastrukturnim, ni ekonomskim, niti kadrovskim potencijalima koji bi im omogućili da se izvuku iz nerazvoja. Ovakvih opština je bilo još od 1970. tridesetak, a poslednjih godina im se pridodalo još petnaestak, tako da ih danas ima od 40 do 45 (Molnar 2013, 69).

O tome da je neravnomernost u razvoju naselja i regiona u Srbiji znatno više izražena nego u mnogim evropskim zemljama svedoči i obimni zbornik radova

Selo u pograničju (2012) nastao u okviru realizacije projekta „Održivost identiteta Srba i nacionalnih manjina u pograničnim opštinama istočne i jugoistočne Srbije“. Ovaj zbornik, koji su priredili Dragoljub Đorđević, Đura Stevanović i Dragan. Todorović, sadrži studije o 17 sela iz pera 31-og koautora. Reč je o selima: na granici, šire u pograničju u dodiru sa Rumunijom, Bugarskom i Makedonijom; u prostoru etnički, negde i verski mešovito; gde se čuvaju verski i narodni običaji; većma u najsiromašnijim opštinama sa granice; u većini na ivici opstanka; sa subjektivnim osećanjem seljana o napuštenosti od strane države; slabe samoorganizovanosti i aktivnosti žitelja; čije meštane ne napušta nada; i koja, pored svega, štite granicu, identitet Srba i nacionalnih manjina. Može se zaključiti da loši životni uslovi u proučavanim selima nisu usamljeni primeri, a to znači da ih ima i u drugim ruralnim oblastima Srbije, ali da su u proučavanom južnom i istočnom pograničju najviše izraženi, najdrastičniji, i da već dugo vremena spadaju u ono što se zove „razvoj – nerazvoj“. Priređivači pomenutog zbornika su napisali da je „pogranično selo rak-rana srpske države“. Seljani u pograničju su, zaista, najvećim delom siromašni i društveno isključeni odnosno višestruko marginalizovani, tj. napušteni.

Izvesno je da naselja i ruralne oblasti u pomenutom pograničju ne raspolazu teritorijalnim kapitalom u smislu teritorijalne efikasnosti i konkurentnosti. Regionalni dispariteti su veliki i „ukoliko se ne preduzmu odgovarajuće mere i aktivnosti, mogu se očekivati dalja prostorna koncentracija, prostorna polarizacija i specijalizacija privredne i industrijske strukture na metropolitenskom području Beograda i Novog Sada i u većim gradovima duž koridora X, uz istovremenu sve veću teritorijalnu fragmentaciju nerazvijenih područja u Srbiji. Metropolitenska područja, veliki gradovi, zone koridora autoputeva i gradovi srednje veličine na razvijenom području pružaju atraktivnije, konkurentnije, povoljnije, kvalitetnije uslove za privredni i industrijski razvoj“. (Vujošević, Zeković i Maričić 2010, 123)

Položaj žena u ruralnim sredinama Srbije

Zbog celovitijeg, a samim tim, i objektivnijeg pristupa u proučavanju promena u društvenoj strukturi vezanim za agroruralni razvoj i njegove probleme potrebno je ukazati i na rodnu dimenziju društvene diferencijacije i stratifikacije u selima Srbije, to jest na oblik i stepen izraženosti rodno-imovinskih nejednakosti. S tim u vezi, oslonićemo se na studiju Marije Babović i Olivera Vuković pod naslovom *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednog domaćinstva: položaj, uloge i socijalna prava* (2008). Pod pojmom pomažući članovi domaćinstva „podrazumevaju se lica koja su u posmatranom periodu pomagala drugom članu porodice u vođenju porodičnog posla ili poljoprivrednog gazdinstva, a da pri tome nisu bila plaćena za taj rad“. (RSZ, ARS 2006, 8)

Autorke su u svom istraživanju došle do sledećih najvažnijih zaključaka:

- Rodne imovinske nejednakosti su veoma izražene. Žene sa statusom pomažućih članova domaćinstva najčešće nisu vlasnice kuća u kojima žive, i ne poseduju zemljište, niti sredstva za proizvodnju. Ovi resursi su najčešće vlasništvo muža ili drugih muških članova domaćinstva. Imovinske nejednakosti u velikoj meri su posledica patrijarhalnih obrazaca u nasleđivanju imovine roditelja u kojima ženski naslednici u značajnijoj meri bivaju isključeni iz nasleđivanja, kao i patrilinearnog modela formiranja domaćinstava, koje podrazumeva preseljenje žena u domaćinstvo supruga.
- Poljoprivredna domaćinstva najčešće se ne registruju na žene.
- Žene su intezivno uključene u poljoprivrednu proizvodnju na gazdinstvu.
- Žene najčešće ne odlučuju o poljoprivrednoj proizvodnji.
- Položaj pomažućeg člana domaćinstva nije izbor, već zadatost ili nužda.
- Izrazita većine žena ne pokazuje interes da se zaposli van gazdinstva.
- Žene ne pokazuju značajnu spremnost da se upuste u preduzetništvo, ali su većinski zainteresovane za udruživanje u zadruge.
- Značajan broj žena nema zdravstveno osiguranje.
- Izuzetno veliki broj žena ne uplaćuje penzijsko-invalidsko osiguranje.
- Među ispitivanim oblicima socijalne zaštite, registrovano je da domaćinstva iz uzorka primaju samo dečji dodatak.
- Žene imaju ograničen pristup finansijskim resursima domaćinstva.
- Kućni rad, briga o domaćinstvu, deci i starima, gotovo su u potpunosti prepušteni ženama.
- Stil života žena pretežno je tradicionalistički, a vrednosne orijentacije patrijarhalne. (Babović i Vuković 2008, 107–111)

Čija je naša zemlja?

Poslednje dve godine aktuelizovalo se pitanje učešća stranaca, tačnije stranih kompanija u agrobiznisu Srbije. Zaoštrilo se pitanje „čija je naša zemlja“. Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju, dokumentu koji su potpisali EU i naša prethodna vlada ugovoreno je da već od 2017. godine stranci iz EU mogu da kupuju naše poljoprivredno zemljište i druge nekretnine. Ističe se činjenica da je Srbija jedina zemlja koja je pristala na tako kratak rok za izjednačavanje prava stranih i domaćih državljana na posedovanje nekretnina i to pre nego što Uniji pristupe. Zapravo, ni u jednom slučaju do sada takva mogućnost nije postojala: u Poljskoj će strani državljanici moći da budu vlasnici nekretnina tek za 12 godina po pristupanju Uniji, u Mađarskoj sedam, sa mogućnošću da se taj rok produži za još pet, **111**

u Sloveniji takođe, Hrvatska je uspela da „ispregovara“ rok od čak 15 godina. (Z. Majdin 2012).

Krajem marta 2013. godine potpisan je predugovor o osnivanju zajedničkog preduzeća u Srbiji, u kojoj će emiratska (Ujedinjeni Arapski Emirati) prehrambena kompanija Al Dahra, za 80% udela u vlasništvu zajedničkog preduzeća, za 100 miliona evra kupiti osam poljoprivrednih preduzeća u Srbiji, sa ukupno 7.452 hektara njihove obradive površine (...). Sa zakupom predviđeni posao obuhvata oko 14.000 hektara obradive zemlje“ (Boarov 2013, 14). Počev od 2000. godine domaći veleposednici su jeftinije od Al Dahre dolazili u vlasništvo ili uzimali u zakup na hiljade hektara. Zašto? „Možda po principu da 'naša zemlja' mora ostati u 'našim rukama', to jest u njihovim rukama“ (Boarov 2013, 16) Ali treba znati da je zemlja u poslednjih desetak godina poskupela. Dok se oko 2000. godine hektar najbolje zemlje mogao kupiti i za 2.000 – 3.000 maraka (oko 1.500 evra) sada u Vojvodini hektar dobre njive košta između 6.000 i 8.000 evra (a ponegde i više). Pritom, među poljoprivrednim proizvođačima u Vojvodini, poslednjih godina izdvojio se sloj seljaka koji su u stanju da dobro obrade na hiljade hektara“ i oni sada najčešće protestuju protiv aranžmana sa emiratskom kompanijom Al Dahra. (Boarov 2013, 16). Vlada Vojvodine, koja nema nikakve nadležnosti nad zemljom kao ekonomskim resursom u toj pokrajini, takođe negoduje. Republička vlada na to odgovara da je reč o neodgovornom i neozbiljnom ponašanju pokrajinske vlade koja time hoće da odbije strane investitore i spreči modernizaciju srpske poljoprivrede, itd.

Pitanje o prodaji poljoprivrednog zemljišta i drugih nekretnina strancima iz EU, ili multinacionalnim kompanijama sa drugih meridijana, veoma je složeno i važno za jednu ionako zavisnu i malu zemlju kao što je Srbija. Ovo što trenutno radi Vlada i što je radila prethodna liči na ad hoc poteze iznuđene domaćom ekonomskom krizom i besparicom. S druge strane, ti potezi mogu da se posmatraju i kao uticaji evropeizacije, pa i globalizacije u agrobiznisu i ruralnom razvoju, kao nešto što se može podvesti pod proces glokalizacije. Bilo kako bilo, smatramo da je reč o prilično ambivalentnim procesima koji izazivaju ozbiljne nedoumice.

Zaključne napomene

Problemi agroruralnog razvoja Srbije su brojni i ozbiljni, njihov veći deo spada u skoro dvovekovnu „istoriju dugog trajanja“, a manji deo spada u kratkotrajnu istoriju „tranzicione“ današnjice. Procesi kapitalističke, socijalističke i postsocijalističke modernizacije su bili zakasneli, nedovršeni, polovični, doživljavali slomove, diskontinuitete. Izazovi i rizici su brojni i veliki, unutrašnje i spoljne okolnosti su nepovoljne, promene se dešavaju u svim podsistemima društva, razvojni procesi su protivrečni i, uz to, najčešće tegobni i konfliktni. Stoga i za današnji period važi ocena Mari Žanin Čalić da se „glavni problem srpskog društva u razvoju sastojao u

slaboj sposobnosti prilagođavanja unutrašnjim promenljivim društveno-ekonomskim uslovima, kao i uslovima evropske i svetske privrede.“ (Čalić 2004, 424).

Moglo bi se reći da je u svim tim procesima selo i seljaštvo najteže prolazilo sve do 1991. godine, kada je bilo većinski deo stanovništva, pa i posle tog perioda, ali ni gradu niti većini građana nije bilo lako. Zato je većina ljudi razvila razne strategije preživljavanja. Ako se osvrnemo na period nakon 1989. godine možemo tvrditi da je, generalno uzev, bilo znatno više gubitnika nego dobitnika postsocijalističke transformacije.

Ekonomisti su utvrdili da u poređenju sa evropskim zemljama, Srbija značajno zaostaje u pogledu društveno – ekonomskog razvoja. U evropskom kontekstu Srbija se može odrediti kao zemlja srednje veličine prema površini teritorije i broju stanovnika. Ali, kada se kao kriterijum za poređenje uzme veličina ekonomije, tada se naša zemlja svrstava u male zemlje jer sa vrednošću bruto domaćeg proizvoda na nivou od oko 0,3% od vrednosti bruto domaćeg proizvoda ostvarenog u EU 27, Srbija bi zauzimala 23 mesto u poređenju sa zemljama-članicama (Manić, Popović i Molnar 2012). Osim toga, Srbija je predugo u permanentnoj društveno-ekonomskoj krizi.

U Srbiji koja još nije članica EU, kao i u nekim drugim zemljama Zapadnog Balkana, ali i Bugarskoj i Rumuniji, da ne pominjemo Grčku, došlo je do frustracija podstaknutih i globalnom ekonomskom krizom iz 2008. godine. Frustracije su izazvane zbog malog poboljšanja ekonomske situacije, ali i zbog uticaja EU na norme koje regulišu mnoge oblasti života. Izvor frustracije je i u tome što EU nije uspeła da kontroliše zloupotrebu moći i korupciju u okviru novih političkih i ekonomskih elita. Etnolog Klaus Rot piše: „Promena sistema, globalizacija i evropeizacija, kao i usklađivanje sa normama EU, trajno su promenili ne samo privredu i politiku, već pre svega svakodnevni život i svakodnevnu kulturu u jugoistočnoj Evropi. Ta brza promena je za mnoge ljude bila šansa, ali za većinu veliki, ili čak preveliki izazov koji je doveo do kontrareakcije: primetne su mnogostruke **reaktivne strategije** (podvukao S.V.), kao što su vraćanje na proizvodnju samo u cilju prehranjivanja, povlačenje u privatne niše, okretanje ka istoriji ili pak nostalgično predavanje narodnoj kulturi ili onom 'balkanskom' u njoj; bugarska *čalga*, kao i srpski *turbo-folk* najvidljivije su muzičke forme izražavanja te potrage za 'neobalkanskim' identitetom“. (Rot 2012, 6) Reaktivne strategije su, isto tako, posledica pojave da su balkanska društva „društva javnog nepoverenja“, a to znači da je poverenje u institucije veoma slabo, dok je i dalje veoma snažno izraženo poverenje u ono što se zove familizam, nepotizam i klijentelizam. Zbog svega toga, smatra Rot, dolazi do sve ambivalentnijeg, štaviše negativnog stava prema EU, kao i do problema u primeni njenih normi. „Izveštaji Evropske komisije o napretku zemalja članica i kandidata za članstvo u jugoistočnoj Evropi puni su kritike. I u ponašanju većine ljudi, i u

političkom životu, istraživači sve manje nalaze modernizaciju i evropeizaciju, a sve više pomenutu regresiju“ (Rot 2012, 7).

Što se tiče Srbije, ako hoćemo da budemo optimisti, uprkos krizi i mnogim problemima, ima nade da za razumno vreme možemo izaberemo racionalni razvojni put i da se barem približimo evropskom modelu društveno-ekonomskog razvoja, koji iako nije savršen i uprkos sadašnjoj krizi u evrozoni (kapitalizam je povremeno, manje ili više, zapadao u krizu, ali je uspevao da opstane) reprodukuje bolji kvalitet svakodnevnog života, a članstvo u EU, ili sadašnja težnja za tim članstvom, spolja nameće nužnost uspostavljanja demokratskih političkih institucija u Srbiji. Sve u svemu, kao društvo još smo daleko od Veberovog idealno tipskog poimanja liberalnog kapitalizma, daleko smo, isto tako, od Turzine interpretacije modernosti, iz uvodnog dela ovog teksta, u smislu idejnog i praktičnog projekta koji znači dominaciju tržišta, privatne svojine, racionalnosti i individualizma.

Ukratko, postsocijalistički procesi modernizacije u Srbiji, uključujući i modernizacijske procese u agroruralnom razvoju su u znaku ozbiljne krize. Opet smo u zakašnjenju i sa puno problema i rizika. Čemu treba težiti kada je u pitanju ruralni razvoj? Najkraći odgovor jeste da treba nastojati da i u Srbiji za do gledno vreme dođe do prakse koja znači: **selo je izbor, a ne sudbina**. Već nekoliko decenija se piše i govori o sumraku ili kraju seljaštva u tradicionalnom smislu reči, ali se odnedavno konstatuje da je u najrazvijenijim zemljama Evrope došlo do **ruralnog preporoda**.

Brojni problemi karakteristični za agrarni i ruralni razvoj Srbije su se u posmatranom postsocijalističkom periodu u odnosu na ranije razvojne periode manje ili više promenili, neki su postali blaži, a neki izrazitiji i zaoštreniji. S obzirom na takvu situaciju, glavna zaključna napomena jeste da smo, zasad, u Srbiji u domenu agrarnog razvoja još daleko od produktivne i konkurentne poljoprivrede, a još dalje od integrisanog agroruralnog razvoja, odnosno od „ruralnog preporoda“, tj. sela kao izbora. Drugim rečima, još uvek smo u društveno-ekonomskoj krizi koju, pored ostalih, karakterišu i brojni i razni problemi i rizici domaćeg agroruralnog razvoja.

Literatura:

- Ansart, Pierre. 1999. „Sociologie du development.“ U *Dictionnaire de Sociologie*, editeur André Akoun et Pierre Ansart, 143-145, Paris: Le Robert/Seuil.
- Babović, Marija, i Olivera Vuković. 2008. *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednog domaćinstva: položaj, uloge i socijalna prava*. EU: UNDP Srbija.
- Boarov, Dimitrije. 2013. „Čija je naša zemlja?“ *Vreme*, br. 1151, 24. januar.
- Cvejić, Slobodan, Babović, Marija, Petrović, Mina, Bogdanov, Natalija i Olivera Vuković. 2010. *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*. Beograd: UNDP Srbija, Centar za inkluzivni razvoj.

- Čalić, Mari Žanin. 2004. *Socijalna istorija Srbije 1815–1941 – usporeni napredak u industrijalizaciji*. Beograd: CLIO.
- Đorđević, Dragoljub, Stevanović, Đorđe i Todorović Dragan, ur. 2012. *Selo u pograničju istočne i jugoistočne Srbije*. Beograd: Zavod za pručavanje sela: Službeni glasnik.
- Hodžić, A. 2006. *Selo kao izbor?*. Zagreb: IDIZ.
- Kostić, Slobodan. 2013. „Zaparloženi potencijali.“ *Politika*, 23. april 2013, Beograd.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam – nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Manić, Emilija, Svetlana Popović. i Dejan Molnar 2012. „Regional Disparities and Regional Development: The Case of Serbia.“ *Mitteilungender Österreichischen Geographischen Gesellschaft* 154: 65-76.
- Majdin, Z. 2012. *Vreme*, 06. 12. 2012, Beograd.
- Molnar, D. 2013. „Činjenice o regionalnim razlikama u Srbiji.“ *Kvartalni monitor ekonomskih trendova i politika u Srbiji* 32:66–73.
- Pešić, Vesna. 1989. „Socijalizam i modernizacija: otpori promeni i mehanizmi zaustavljanja društvenog razvoja.“ *U Deformacije i granice društvenog razvitka*, ur. M. Ranković, 73-109. Beograd: ISI FF.
- Petovar, Ksenija. 2003. *Urbana sociologija – naši gradovi između države i građanina*. Beograd: Geografski fakultet UB, Arhitektonski fakultet UB, IAUS.
- Rot, Klaus. 2012. *Od socijalizma do Evropske unije*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Stevanović, M. 2013. „Nasušna potreba sitnih farmera.“ *Danas*, 29. april.
- Stimson, R. J. and R. R. Stough. 2008. „Changing Approaches to Regional Economic Development; Focusing on Endogenous Factors.“ *Financial Development and Regional Economies* 13-14: 20-31.
- Stojanović, Ž. 2013. „Agrarna politika Srbije: reforme i strateška opredeljenja.“ *U Izazovi za ekonomsku politiku Srbije u 2013. godini*, redaktor J. Bajec, 71-87. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Šljukić, Srđan i Marica Šljukić. 2013. „Promene u društvenoj strukturi poljoprivrede: šargarepa bez štapa.“ *U Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti: tematski zbornik*, ur. Dušan Marinković i Srđan Šljukić, 427-435. Novi Sad: Odsek za sociologiju i Filozofski fakultet u Novom Sadu.
- Turza, Karel. 1988. *Luis Mamford – jedna kritika modernosti*. Beograd: ZUNS.
- Vujošević, Miodrag, Zeković, Slavka, i Tamara Maričić. 2010. *Postsocijalistička tranzicija u Srbiji teritorijalni kapital Srbije – stanje, neki budućni izgledi i predvidljivi scenariji*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Županov, J. 1995. „Zastave nove, odnosi stari.“ *NIN*, 7. april, Beograd.

Strateška i druga dokumenta

- European Commission, 2010, *The Reform of the CAP towards 2020*, Doc 1049, Brussels
- Nacionalni program za poljoprivredu 2010-2013. godine, „Službeni glasnik“ RS 83/10.
- Održivi razvoj Srbije – naša zajednička budućnost* – Nacionalna strategija odživog razvoja (2009), iz Vlada Republike Srbije, Beograd.

Republika Srbija Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (2009), Plan strategije ruralnog razvoja 2009-2013.

Republika Srbija ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (2009) Nacionalni program ruralnog razvoja 2011-2013.

Zakon o prijavljivanju i evidentiranju oduzete imovine, „Službeni glasnik“, br. 45/2005.

Zakon o privatizaciji – 2001.

Popis poljoprivrede 2012. – preliminarni rezultati, RZS, Beograd.

Summary:

The problems of rural development in the context of socio-economic crisis in post-socialist Serbia

The aim of the paper is to answer the question of what problems occur in post-socialist rural development of Serbia in the context of the present socio-economic crisis. More specifically, we focus on following inter-related issues: 1. adverse socio-demographic changes; 2. unfavorable ownership structure in the form of dominance of small-scale property; 3. poverty and social exclusion; 4. increased social inequality; 5. problem of agricultural cooperatives; 6. gender-ownership inequality; 7. predominantly patriarchal, collectivist values of the rural population; 8. uneven development in rural areas and regions; 9. insufficient productivity and competitiveness of agriculture; 10. non-integrated agro-rural development, and 11. problem of foreign ownership over agricultural land in Serbia. Most of the current problems are inherited from the inter-war capitalism and real socialism, in times when modernization (Europeanization) was delayed, slowed down or accelerated, but essentially distorted and incomplete. We conclude that the post-socialist strategic objectives of agro-rural development in Serbia are inconsistent with the principles of the agricultural policy of the EU; reform-oriented laws in the field of agriculture in Serbia are insufficiently applied; the productivity and competitiveness of the Serbian agriculture is weak and that rural development is not integrated. In other words, the Serbian rural development share destiny of serious post-socialist Serbia's socio-economic crisis, which is, among other things, characterized by various and numerous problems/risks in agro-rural development.

Key words: rural development, crisis, globalization, agriculture

*Rad prijavljen: 7. 8. 2013.
Rad recenziran: 20. 9. 2013.
Rad prihvaćen: 22. 10. 2013.*